

Məmməd Araz poeziyasında yaddaş intertekstuallığı

Günay Qarayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: gunaygarayeva@gmail.com

Annotasiya. Çağdaş poeziyada xalqın milli-tarixi keçmişinə, adət-ənənələrinə, mədəni-əxlaqi görüşlərinə bağlı sənətkarlarımızdan olan Məmməd Araz yaradıcılığına yaddaş müstəvisində müraciət təsadüfi deyil. Şair haqqında yazılan məqalələrin əksəriyyətində onun yaradıcılığının milli kökə, yaddaşa bağlılıq məsələsinə toxunulmuş, bu aspektdən təhlillər aparılmış, mülahizələr irəli sürülmüşdür. Lakin şairin yaradıcılığında intertekstuallıq, yaddaşın milli-geneoloji aspektlərinə nəzəri baxımdan yanaşma istiqamətində araşdırmalar demək olar ki, aparılmamışdır.

Bədii mətnə tez-tez təkrarlanan adlar, predmetlər, məkani işarələr, müəyyən təbiət obyektləri və təzahürlərinə müraciət şərti xarakter daşımır. Bu nəsnelər milli mədəniyyətin paradıqmaları kimi aktivdir.

Onların əldə etdiyi dinamiklik və mədəni yaddaşda təkrarlanması və təkrarlanaraq mədəniyyət paradıqmasının konkret obrazlarda ənənə ilə əlaqəsinin dərin izlərini göstərir. Şairin yaradıcılığında Araz, qaya, daş, dağ, bulaq, qılınc, qələm və s. obrazların hər birinin mədəniyyətin alt qatından bədii düşüncəyə transfer olaraq, şairin fərdi-intuitiv yaddaşından qaynaqlanaraq milli mədəniyyətin fenomenal yaddaşı ilə sintezləşdiyi nəzərə çarpır.

İşin elmi yeniliyini səciyyələndirən məqamlardan biri Məmməd Araz poeziyasında aktiv yaddaş komponenti kimi səciyyələnən obrazların fərdi-subyektiv, kollektiv, folklor və klassik yaddaş yönümündən təhlilə cəlb olunmasıdır.

Məqalədə şairin yaradıcılığında bütün məqamlarda aparıcı olan folklor yaddaşı üzərində daha geniş dayanılır. Araşdırma zamanı bu yaddaşın dil, üslub, intonasiya çalarları, süjet və kompozisiya quruluşunun yaddaşa çevrilməsi və folklorun yeni fəlsəfi-assosiativ improvizasiyası baxımından maraqlı məqamlara toxunulur.

Açar sözlər: Məmməd Araz, şeir, yaddaş, intertekstuallıq, folklor, bədii obraz, simvol

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 18.10.2023; qəbul edilib – 26.10.2023

Memory intertextuality in the poetry of Mammad Araz

Gunay Garayeva

Doctor of Philosophy in Philology, associate professor
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: gunaygarayeva@gmail.com

Abstract. In contemporary poetry is addressed to Mammad Araz, one of our able poets, who is attached to national-historical past, customs, cultural and moral views of the nations. In most of

articles about the poet, attachment of his creativity to the national roots and memory was touched upon, analyses were made from this aspect. Almost no studies have been conducted in theoretical approach to intertextuality, ethno-genological aspects of memory in the poet's work.

References to frequently repeated names, objects, spatial signs, certain natural objects and manifestations in literary text are not conventional. These objects are active as paradigms of national culture. Dynamism they achieve and their repetition in cultural memory and repetition show deep traces of connection of cultural paradigm with tradition in concrete images. Araz, rock, stone, mountain, spring, sword, pen, etc. are used in the poet's work. It is noticeable that each image, as a transfer from the substratum of culture to artistic thought, originates from individual-intuitive memory of the poet and is synthesized with phenomenal memory of national culture.

One of the points characterizing scientific novelty of the work is the analysis of images characterized as active memory components in the poetry of Mammad Araz from perspective of individual-subjective, collective, universal, nature, folklore and classical memory.

The article mainly focuses on folklore memory, which is important in all aspects of poet's work. Interesting points are touched upon in terms of language, style, intonation shades, plot and compositional structure of this memory and new philosophical-associative improvisation of folklore.

Keywords: Mammad Araz, poetry, memory, intertextuality, folklore, artistic image, symbol

Article history: received – 18.10.2023; accepted – 26.10.2023

Giriş / Introduction

Milli ədəbiyyatlarda yumşalma, özünəqayıdış dövrü kimi səciyyələnən XX əsrin 50-ci illərindən sonrakı mərhələ poeziyada yaddaşa, folklorə, ənənəyə qayıdış və şeirin poetik strukturunda yeniliklərlə müşahidə olundu. 1960-cı illərə doğru sovet ideologiyasının sərt qanun-qaydalarının yumşaldılması, yeni məzmun çalarlarının formalaşması, millilik faktorunun qabardılması prosesi keçmişin dərk olunması, yenidən oxunması müstəvisində fərdi, kollektiv, ümumbəşəri yaddaş birgəliyində yeni estafetin başlanğıcı oldu. Bədii ədəbiyyatda yaddaş və onun funksiyası problemini araşdıran tədqiqatçı Dilbər Zeynalova yaddaşa dönüşdə cəmiyyətdəki sosial-mədəni dəyişiklərin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə çatdıraraq yazır: “Tarixi yaddaşda keçmişə münasibət problemi o zaman aktuallaşır ki, cəmiyyət ciddi sosial-mədəni dəyişikliklərdən keçir, ənənəvi standartlar və düşüncə stereotipləri dağılır, insanların şüurunda fərqli və bəzən də bir-birinin əksi olan dəyərlər sistemi toqquşur” [15]. Bu, proses 1960-cı illərə doğru ədəbi-nəzəri düşüncədə yeni istilahlıq, termin, cərəyan və anlayışların yaranmasına da gətirib çıxardı. İntertekst, intertekstuallıq anlayışlarına linqvopoetikanın ən mürəkkəb və aktual problemlərindən biri kimi XX əsrin 60-cı illərində marağın yaranması bu baxımdan təsadüfi deyildir. 1967-ci ildə fransız nəzəriyyəçisi Julia Kristeva tərəfindən irəli sürülən intertekstuallıq termini M.Baxtin və R.Bartın ideyalarının məntiqi davamına çevrildi. Dilçilik və ədəbiyyatşünaslıqda R.Bart, Y.M.Lotman, Y.Kristeva, V.N.Toporova, K.F.Toranovski, K.Lev-Strauss, V.A.Lukina, M.S.Pavlova və b. əsərlərində intertekstuallıq anlayışı irəli sürülmüş, problemə ətraflı diqqət yetirilmişdir. Bu, bir tərəfdən, milli ədəbiyyatların ənənələrə bağlılığı, özünüdərk, yaddaşa qayıdışda özünü dərk etmə, ədəbiyyatda mövcud milli meyarların yeni vasitələrlə çözülməsi yönündə aktual idisə, digər tərəfdən, bədii əsərlərdə mətnlərarası əlaqələrin üzə çıxarılması, dünya mətnlərində ortaq süjet, obraz, motivlərin bir-birinə təsir funksiyasını şərtləndirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Mətn öz nüvəsində hər zaman yaddaşa dayanır. Şüurlu və ya şüursuz olaraq mətnin enerjisi doğrulduğı zamanın meyarları müstəvisində geniş və əhatəli dairəyə malikdir. Mətn həm də yad-

daşın saxlanc yeridir. Müxtəlif mədəniyyətlərdən, milli laylardan qidalanan, ideoloji-siyasi yön-təmlərdən təsirlənən mətnlər yaddaşa çevrilir, zaman keçdikcə yenidən yaradılır, intertekstuallaşır, tam yesni müstəvidə dövriyyəyə gəlir. R.Barta görə, “Hər mətn intertekstdir; başqa mətnlər, əvvəlki mətnlərin və ətraf mədəniyyətin mətnləri az və ya çox tanınan formalarda orada mövcuddur. Hər mətn köhnə sitatlardan toxunmuş yeni parçadır” [2, s.418].

Əsas hissə / Main Part

XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatında milli-mənəvi bağlara, kökə, mənşəyə, təbiətə dayalı sənətkarlarımızdan biri olan Məmməd Araz sənətinin tarixi və poetik dəyərini şərtləndirən əsas məqamlardan biri onun yaradıcılığının bütün mərhələlərində yaddaşa bağlılığıdır. Yaddaş Məmməd Araz yaradıcılığında bədii mətnin keçmişə nəzərən informasiyanı formal şəkildə deyil, təcrübəyə əsaslanaraq indiki zamanın yaşantıları fonunda təkrarlanması, xatırlanması və milli, ümumbəşəri meyarların davamına çevrilməsidir. Nəzərə alsaq ki, intertekst mədəni yaddaşı yada salmaq deyil, həm də mədəniyyətin, bədii düşüncənin yenidən yaradılması və dövriyyəyə çıxarılmasıdır. Bu prosesdə hər bir mədəniyyətin nəyin zəruri, nəyin artıq olmasına uyğun paradigmaları var. Yaddaş fenomen olaraq fərdin şüurunda özünə yer almış elə bir canlı prosesdir ki, şair keçmiş haqqında düşüncələrini toplayaraq, məkanın, mühitin yaddaşa bağlılıq ölçüsündən asılı olaraq onu mətnlər vasitəsilə yenidən yarada və ötürməyə qadirdir. Məmməd Araz poeziyasında yaddaş xəttini milli-genoloji aspektdən şərti olaraq bir neçə istiqamətə ayırmaq mümkündür: 1) Fərdi-subyektiv yaddaş; 2) Kollektiv yaddaş; 3) Folklor yaddaşı; 4) Klassik yaddaş; 5) Təbiət yaddaşı. Bunların hər biri şairin öz yaşantıları, milli mədəniyyəti dərk etmə meyarlarına söykənir, ayrı-ayrılıqda deyil, eyni müstəvidə, bir xətdə birləşir, bütövləşir, bir-birilə qaynayıb qarışır. Şairin yaradıcılığında tez-tez təkrarlanan Araz, qaya, daş, dağ, bulaq, qılınc, qələm və s. obrazların hər biri mədəniyyətin alt qatından bədii düşüncəyə transfer olaraq, şairin fərdi-intuitiv yaddaşından qaynaqlanaraq milli mədəniyyətin fenomenal yaddaşı ilə sintezləşir. Bədii mətnə tez-tez təkrarlanan obraz və predmetlər, məkani işarələr, müəyyən təbiət obyektləri və təzahürlərinə müraciət şərti xarakter daşır. Bunlar mədəniyyətin aktiv kodlarıdır. Onların əldə etdiyi dinamiklik, mədəni yaddaşda təkrarlanması və təkrarlanaraq yeni kontekstdə dövriyyəyə gəlməsi həmin bölgənin mədəniyyət paradigmasının konkret obrazlarda ənənə ilə əlaqəsinin dərin izlərini göstərir.

Məmməd Araz milli ideoloqdur. Bu poeziyada milli yaddaş kollektiv yaddaşın, ümumbəşəri yaddaşın tərkib hissəsi, əsas komponentlərindən biridir. Əslində şəxsiyyəti çevrələnən mühit, əhatəsində olduğu ətraf aləm, mənsub olduğu torpaq hər biri yaddaşdır. Ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev yazır: “Yalnız yaddaş olan yerdə sabitlik və tamlıq var, nəsillər və əsrlər, ilahi və bəşəri dəyərlər və sərəvətlər arasında əlaqə və estafet var. Əslində, nəinki təbiət və insan, ekologiya və poeziya da yaddaşdır. Daha doğrusu, tarix, zaman hər yerdən axıb, sürüşüb gedir, bir yaddaşa ilişəndə iz qoyur, əbədiləşir və abidələşir” [7, s.3].

Poeziya yaddaşın funksional obrazları ilə zəngindir. Şair həmin obraz və obrazlaşmış məkanları fərdi yaddaşından keçirərək, milli-genetik kodlaşmanı, xalqın tarixi-mənəvi bağlarını həmin yaddaş obrazlarının ifadəsində əks etdirir. Həmin obraz işləndikcə simvolikləşir, daha geniş fəlsəfi-estetik funksiya daşıyıcısına çevrilir.

Məmməd Araz yaradıcılığında şair yaddaşının həm milli, mədəni, tarixi, fərdi yaddaş müstəvisində keçərli olan obrazlardan biri Arazdır. Araz bədii obraz olaraq şairin yaradıcılığında sadəcə mürəkkəbə doğru inkişaf edir. İlk yaradıcılıq nümunələrində milli yaddaşdan bir toxum kimi qoparaq şair yaddaşına köçür və şairin fərdi-intuitiv, milli-tarixi yaddaşının bitmiş və başlanğıc obrazı kimi təkrarlanır. Şairin ilk yaradıcılıq nümunələrində Araz bənzətmə vasitəsi, təşbeh kimi təzahür edir. Şair sinəsi bayatı, nağılla dolu olan nənəsinin bağladığı kitab haqqında yazdığı “Nənəmin kitabı” şeirində yazır:

*Sinəmə el sazı asdı o kitab,
Sinəmə çox kitab yazdı o kitab.
Onun Araz kimi kükrəyib daşan,
Kürün nəğməsinə nəğmələr qoşan,
Hünər dastanı da, sevinc səsi də
Bəzən söz üstündə titrəməsi də,
Nənəmin qəlbindən qəlbimə doldu,
Məni şair edən o kitab oldu. [8, s.22]*

Araz bədii obraz, metafora, simvol kimi Məmməd Araz poeziyasında ağır yaddaşdır. Yalnız bu günün, xalqımızın yaxın keçmişinin ağrısı deyil, milli yaddaşın ağrısıdır. Araz, əslində folklordan, xalqın hafizəsindən süzülüb gəlir, milli ağrının davamına Məmməd Araz poeziyasında keçir. Araz şair üçün yalnız çay deyil, Araz şairin uşaqlıq yaddaşdır, onun üçün, ilk növbədə, olub bitmişlərin, geridə qalanların xatirə ünvanıdır. Mətn boyu Araz genişlənir, şaxələnir, fərdi yaddaş müstəvisindən sivrilərək milli-tarixi yaddaşın davamına çevrilir. Xalqın tarixi faciələrinin, əxlaqi keyfiyyətlərinin, qəhrəman, kult dəyərinin yaddaşına çevrilir.

*Yox, Araz deyəndə mən
Yalnız çay düşünürəm!..
O bir gəlin hörüyü,
Bir uşaq yuxusudur.
O, Qıratın yalmanı,
Bozatin tərliyi:
Nənəmin ipəkliyi,
Babamın sərtliyidir... [8, s.102]*

Araz yalnız adicə çay deyil, “gəlin hörüyü”, “Qıratın yalmanı”, “Bozatin tərliyi”, “nənəmin ipəkliyi”, “babamın sərtliyi” kimi folklor ünvanlı fərdi, ümumbəşəri yaddaş müstəvisində poetikləşən obrazdır. Ədəbiyyatşünas Əmirxan Xəlilov yazır: “Məmməd Araz üçün Araz təkcə çay demək deyildir. Araz tarixdir, qəmli, dərdli bir tarixdir. Şair üçün Araz təkcə Azərbaycan torpağında şırım deyil, ədalətsizlik üzündən iki yerə parçalanmış vətənin mənəvi birliyidir” [5, s.26].

Yaddaşsız poeziya yoxdur. Hər bir yaradıcılıq bu və ya digər dərəcədə yaddaşa çağırışdır. Yaddaşın dirçəldilməsi yalnız xatırlama, yada salma deyil, bu eyni zamanda yaddaşın bərpası və yenidən yaradılmasıdır. Yaddaşın bərpası isə İntertekstuallığın bədii sənətdə milli, fərdi, ümumbəşəri səciyyədə köhnə mətnin əsasında yenisinin formalaşmasıdır. Bizi əhatə edən varlığın hər bir nəsnəsi təkrardır, bu və ya digər dərəcədə yaradılışın əsas və ayrılmaz komponentlərindən biridir. Hər bir fərdin düşüncəsi zamanından asılı olmayaraq, yaddaşda mövcud olan, bitmiş, lakin şüurda diri qalan təəssüratların yenidən xatırlanmasına istiqamətlənir. Fransız tarixçisi P.Nora tarixi keçmiş qoruyan, saxla-yan, simvollaşdıran hadisələri “yaddaş yeri” [11, s.17] termini ilə təqdim etmişdir. İntertekstuallıq məhz “yaddaş yeri”nin qorunması, onun bədii təfəkkürə transformasiyası və yenidən yaradılması aktıdır. Bu prosesin özü də bədii yaradıcılıqda müxtəlif etaplardan keçir. Məsələn, şair ilkin olaraq bu prosesi şüurlu şəkildə deyil, qeyri-şüuri formada gerçəkləşdirir. Təbii ki, bu mürəkkəb proses sadədən mürəkkəbə doğru, şaquli və üfüqi müstəvidə inkişaf edir. Şairin “Arazın nəğməsi”, “Araz yadıma düşüb” şeirlərində Araz həm kollektiv, ümumbəşəri, həm də fərdi-intuitiv yaddaşın tərkib hissəsi kimi obrazlaşdırılır. Araz, bir tərəfdən, “hər teli min havalı saz”, digər tərəfdən isə şairin uşaqlıq çağının, geri qayıtmayan illərinin, ilk eşqinin sirrinin “yaddaş yeri”dir.

*Hanı balıq tutduğum?...
Batıb qarmağım onda.
Yoxsa o zaman itdi
Uşaqlıq çağım onda.
Bilirəm, o illərə
Qayıtmaram bir də mən.
İlk eşqimin sirrini
Bir o bilir, bir də mən...
Araz yadıma düşüb,
Mizrab vur tellərinə,
O saz yadıma düşüb!*

Milli obraz sistemində əsas yer tutan simvollarından biri kimi Arazın doğuluşu nə etnos, nə də mif yaddaşına bağlanır. Bu simvol müəyyən tarixi mərhələlərdən keçərək milli dövlətçiliyin siyasi-ideoloji göstəricisi kimi poeziyamıza daxil olmuş, ayrılıq, kədər simvolu kimi xüsusiləşmişdir.

*Araz gəlir daşınnan,
Suyu qalxır başınnan.
Əzəli dumduruydu,
Bulandı göz yaşından. [1, s.134]*

Poeziyada obraz milli statusu o zaman qazanmış olur ki, o yazılı ədəbiyyata birbaşa gəlmiş, ilk növbədə, xalqın folklorunda, şifahi söz sənətində özünə yer alır və məcazlığını təsdiqləmiş olur. Şifahi xalq ədəbiyyatında, xüsusilə, bayatılarda ayrılıq simvolu, dərd və nisgil predmeti kimi sabitləşən Araz poetik fikrin sonrakı inkişaf mərhələsində demək olar ki, bir çox şairlərimizin yaradıcılığında daha geniş məzmununda vətəndaşlığın rəmzinə çevrilmişdir. R.Rzanın “Aşıq Yanıqlının bayatıları” [12, s.164] silsiləsində Araza müraciətlə qələmə alınmış bayatıları, M.Arazın “Araz yadıma düşüb”, “Yenə Arazı gördüm”, “Araz üstə çinar gördüm”, H.Kürdoğlunun bayatı və dördlükləri [6, s.508] buna tipik nümunələrdir.

*Araz axır yırğalana – yırğalana,
Elə bil ki, yorğalana – yorğalana
Bir ac dəvə
O yanına, bu yanına ağız atır....
Deyirəm ki, asta yeri,
Dəvə qardaş, asta yeri,
Dağıdarsan nur yükünü, yortsan əgər,
Aclığın var, boynunu bir çölə döndər.
Dəmir tikan qırmaq öyrən, dəmir tikan.
Dəmir tikan qırmaq öyrən, dəmir tikan. [9, s.92]*

M.Arazın “Arazın işıqları” adlanan şeirində obrazın yeni mənə çalarlarında ənənəvi meyarlar saxlanmaqla, problemin tarixi – siyasi aspektdən təhlilində vətəndaşlıq mövqeyi daha qabarıq ifadə olunmuşdur. Öz ləngərli axışı ilə dəvə yerini xatırladan Arazın ümumi görkəmi ilə yaranan uyarlıq – get-gedə dəvəyə xas bir xüsusiyyətin Arazın ətrafını sarmış dəmir məftillərlə bağlı verilməsi və məfhumlar arasındakı assosiativlik problemin ictimai-siyasi motivini simvollaşdırmışdır.

Şairin hələ 1957-ci ildə qələmə aldığı “Arazın nəğməsi” şeiri gənc şairin vətəndaşlıq duyğularının tərcümanı, milli özünüdərkən atributlarından biri olmaqla yanaşı, məkanı dərk, ifadə prinsipləri

yönümündə daha çox Ə.Cavadın “Kür” poeması [3, s.235] ilə səsleşirdi. Hər bir şairin yaradıcılığında təkrarlanan predmet, əşya obrazlaşır, müəyyən mərhələdən sonra simvola çevrilir. Simvollaşma yaradıcılıq prosesində obrazın billurlaşma, konkretləşmə mərhələsidir. Müxtəlif obrazların bir-birindən fərqli zamanlarda yaşayan şairlərin yaradıcılığında eyni məna daşıyıcısına, milli-tarixi, poetik yükə malik olması da mətnin intertekstuallığı, yaddaşa dönüm məqamıdır. Lakin burada bir məqamı da nəzərə almaq zəruridir. Yaddaş fərqli zamanlarda yaşayan şairlərin yaradıcılığında müxtəlif obrazların eyni müstəvidə obrazlaşmasını şərtləndirirsə, onlardakı fərqlilik zamana, tarixi şəraitə, siyasi-ideoloji yönümlərə görə fərqlənə bilər. Ə.Cavad yaradıcılığında “Kür” ə müraciət M.Araz yaradıcılığında “Araz”a müraciətin davamına çevrilir. Yaddaş müəyyən zamandan sonra Məmməd Araz şeirində tam yeni və fərqli kontekstdə təkrarlanır, yenidən doğulur. Ə.Cavad şeirində “Kür” yeni ideoloji quruluşun milli dəyərlərə, tarixi keçmişə basqının iştirakçı obrazı kimi ümumiləşib simvollaşırdısa, Araz tarixi reallığın qurbanına çevrilmiş xalqın kollektiv yaddaşının müstəvisində simvollaşırdı. Ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev yazırdı: “Bu şeirlərdə (Məmməd Arazın Araz silsiləsindən yazdığı şeirləri nəzərdə tutulur – G.Q.) şair bir ənənənin yox, min illik əxlaq, fəlsəfə, hünər və poeziya irsinin (yaddaşının!) varisi kimi çıxış edirdi: insan, təbiət, tarix, tale – bir assosiasiyada qovuşub-kəsişirdi” [7, s.3].

Süjet xətti, intonasiya çalarları, xalqın keçdiyi tarixi mərhələlərin, yaşadığı ağrı-acıların ifadəsi yönümündə hər iki nümunə arasında yaxınlıq, mənəvi bağlılıq nəzərə çarpır. Canlı tarix, səsində min illərin qubarı əks olunan, sinəsində dil açan yanıqlı sazı babalardan yadigar qalan, qoca dünyanın qoca şahidi olan Araz xalqın keçdiyi tarixi yolun, qəhrəmanlıq salnaməsinin canlı obrazıdır.

*Gah həzin, gah coşğun nəğmə deyirsən,
Bəlkə də hər havan bir sazdan qalıb.
Səsin Koroğludan, hirsin Tomrisdən,
Qəmin də Dilqəmdən, Abbasdan qalıb.* [8, s.158]

Araz obrazı kimi yaddaşın bərpəedici aktiv komponentlərindən biri kimi qələm və qılınc metaforu Məmməd Araz poeziyasında əsas yaddaş elementlərindəndir. Qələm Məmməd Araz poeziyasında bədii obrazdır, metoforadır, simvoldur, bir sözlə, çeşidli poetik funksiyaya malikdir. Hər bir şairin bədii düşüncəsində işlək olan daimi obrazlar mövcuddur ki, yaradıcılığının bütün mərhələlərində təkrarlanır, ideya-estetik funksiya daşıyıcısına çevrilir. Burada ən maraqlı məqamlardan biri də yaradıcılıqda işlək olan bu obrazların şairin poetik fərdiyyətinin, yaradıcılıq istiqamətinin müəyyənlişməsində xüsusi rol oynamasıdır. Ədəbiyyatşünas Rüstəm Kamal şair ömrünü şifrələyən bu simvolik obrazların dini, sakral, mifik düşüncədən gələn kutsal işarələr kimi Məmməd Araz poeziyasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayaraq yazır: “Şair ömrü, şübhəsiz, həm də estetik fenomendir. Onun məna miqyasını xüsusi sakral (qutsal) işarələr və simvolik obrazlar müəyyənleşdirir. Qılınc və qələm metaforaları Məmməd Araz ömrünün relyefini cizgiləyən vacib estetik və etik işarələrdir, qutsal rəmzlərdir” [13, s.208]. Qələm, bəzən şəxsləndirilir, ən yaxın sırdaş, düzlük rəmzi, munis dost kimi verilir.

*Qələmim, Nizami hikmətlərinin
Tənə daşlarından qoru sən məni!* [8, s.309]

Bəzən isə milli-tarixi hadisələrin iştirakçısı obrazına çevrilir, mənəvi-əxlaqi məsuliyyətə cəlb olunur.

*Qələmim, özünü çəkmə kölgəyə,
Sən də cavabdehsən bu səhvlər üçün.
Biri unudulur yaxşıdır deyə,
Biri təriflənir arxivlər üçün! [8, s.236]*

Qələm düzlüyün, bütövlüyün simvoludur. Özünə inanmayan şair qələminə inanır, qələm müqəddəsləşir, düzlük rəmzinə çevrilir.

*Gözlərim görəni pis görür qələmim,
Heç nədən nə ummaq, nə küsmək yaxşıdır.
Çürümüş kötükdən göyərmir qələmə,
Ocaq çat, yaxşıca isinmək yaxşıdır... [8, s.385]*

Qələmə “yol yoldaşım”, “oxum, nizəm”, “söz qardaşım”, “mənim mübarizəm” deyən şair onu ən yaxın dost, sirdaş, munis varlıq kimi dərk edir. Çox qəribədir ki, Məmməd Araz yaradıcılığında fərdiləşən obraz tez bir zamanda tarixiləşə, yaddaşlaşa bilər. Burada maraqlı bir məqamı, şairin yaradıcılığına xas bir özəlliyi də nəzərə çatdırmaq yerinə düşərdi. Şair çox zaman mövcud obrazlardan, müxtəlif zamanlarda yaşayan ədəbi şəxsiyyətlərdən elə danışır ki, sanki onlar şairin müasiri, həməstridir. Qeyri-adi məntiqdən doğan fakt və ya hadisə onun yaradıcılığında təbiiliyini itirmədən ən adi fakta çevrilə bilər. Düzlüyü, bütövlüyü öyrəndiyi qələmdən gen düşəndə şair əzildiyini, paslandığını hiss edir.

*Qələm mənə – dağlara çıx,
Buludlara dırman, deyir.
Yamanlığın ağzına sən
Qaya kimi yaman, deyir.*

*Qələmimlə dil tapanda
Yön alıram gündoğana,
Bu məqamda ölüm istər
Yeri dana, göyü dana. [10, s.433]*

Qılınc və qələm təkcə şairin deyil, milli yaddaşda da qoşa addımlayan, tarixin, zamanın sınağından çıxan ən etibarlı obrazlardır. Milli tariximizi iki müqəddəs detalın varlığından keçirən və dəyərləndirən, bütöv xalqın yaşam və mübarizə varlığını ümumiləşdirən, əyaniləşdirən qılınc və qələmdir.

*Mən Arazda çaxələnən şinardım,
Ömrü boyu tufan əydim, su yardım.
Xətainin qılıncını suvardım,
Məmməd Araz karandaşı göyərdi. [10, s.446]*

Məmməd Araz poeziyasında yaddaş iki müstəvidə inkişaf etdirilir. Onun poeziyasında yaddaş komponent deyil. Təbiət, insan, zaman yaddaşı müstəvisində bu günü, keçmişi və gələcəyi şifrələyən, milli-genetik yaddaşda əbədilik hüququ qazanan milli yaddaşdır. Hər müstəvidə milli ruh, milli mücadilə, milli özünüdərk bu yaddaşın aparıcı xəttinə çevrilir. İki müstəvi dedikdə şair, bir tərəfdən, yaddaşa dönüş edir, xalqın tarixi keçmişini, qəhrəmanlarını, düşüncə və davranış

normativlərinin yaddaşda mövcud yerini təkrarən, dönə-dönə təkrarlamaqla yaddaşa dönüş edir. Digər müstəvidə isə bu günün tarixi xronoloji müstəvisində poeziya özü yaddaşlaşır.

Məmməd Araz şeirində yaddaşa bağlılığın kodları müxtəlifdir. Çox zaman ənənədən alınan bu impulslar daha dərin rişələri ilə içərilərə sövq edir, yaddaşdan gələnlər yeni improvizədə yaddaşlaşır. Müsəlman aləmində cümə günləri müqəddəs günlər hesab olunur. Şair bunu bir müsəlman ailəsinin ab-havasında əks etdirməklə maraqlı süjetə çevirir. Anasının cümə günləri yır-yığış etməsi, ocaq qalaması, xörək asması əcdadlarını ehsanla qarşılamaq ritualına çevrilər, bu inam ailədə uşaqlar arasında aşılardı. Bununla əcdadlarla yaranan ünsiyyət, bağlantı davamlı ənənəyə çevrilərdi.

*Qəribə gəlsə də mənə o inam,
Anam bu dünyadan köçəndən bəri, –
Özüm də bilmədən harada olsam
Evə tələsirəm cümə günləri.... [10, s.115]*

Məmməd Araz poeziyasında yaddaşın milli-əxlaqi müstəvidə iki başlanğıcı və davamı var. Bunlardan biri qeyd etdiyimiz kimi, folklor yaddaşdır. Şair bir tərəfdən folklorun obraz, ahəng, üslub deyim ruhunu təkrarlayaraq yaddaşa dönüş edir, digər tərəfdən isə yaradıcılığında folkloru yaradıcı münasibəti folklor yaddaşının davamına çevirməklə milli-fenomenal yaddaşı qoruyur, milli ruhun, düşüncənin şifahi sənətlə yazılı sənət arasında estafetin davamına çevrilir. İkinci başlanğıc və davam isə, klassik şeirdir. O daha çox obrazları, ədəbi qəhrəmanları ilə yaddaşa çevrilir. Yaddaş fenomeni Məmməd Araz poeziyasında ancaq bir axarda, bir müstəvidə təzahür etmir. Etno yaddaş, milli-kulturoloji yaddaş, ümumbəşəri yaddaş şairin fərdi-intuitiv yaddaşından boy verir, bu məqam Məmməd Araz poeziyasının fəlsəfi dərinliyindən, mühakimə və bədii ümumiləşdirmələrindən yaranır. Folklor yaddaşı Məmməd Araz şeirinin forma, deyim, ifadə çalarlarında, dil komponentlərində, səs və sözlərin düzülüşündə, təhkiyə üsulunda, intonasiya çalarlarında aparıcı olmaqla yanaşı, həm də süjet və kompozisiya quruluşunda, fəlsəfi təfəkkür elementi, ümumiləşdirmə xüsusiyyəti baxımından da yeni və orijinaldır. Bu poeziya öz nüvəsində mif elementləri – qılnc, qələm, dağ, qaya, daş, ağac, bulaq və s. obrazlara qayıdıb və folklorun süjet, ideya–məzmun komponentləri ilə zəngin yaddaşı yeni transformasiyalarla hərəkətə gətirir. “Atamın kitabı” poeması, “Dünya sənin, dünya mənim”, “Məndən ötdü qardaşıma dəydi”, “El üçün ağlayan”, “Dağlara qar düşdü”, “Ərimgəldi” qayası” və s. şeirləri folklor yaddaşının yeni fəlsəfi-assosiativ improvizəsi baxımından maraqlı və orijinal nümunələrdir.

Müəyyən situasiya və ya hadisə ilə bağlı folkloru dönüş, yaddaşda ilişib qalan müəyyən bir məqamın, fikrin xatırlanması Məmməd Araz şeirində geniş süjetə çevrilir. Bu zaman fikir folklor komponenti kimi geniş məzmun və mənə çalarları kəsb edir. Şairin “El üçün ağlayan” şeirində gecə sükutunu pozan uşağın ağlaması, “Ata ocağı” şeirində ocağın yanması ilə ata ocağı arasında assosiativ bağlantı yaddaşa qaydıb daha geniş mətləblərin qoyulmasına, kult və dəyərlərin çözülməyə yol açır, mental təfəkkürdə daşlaşan, stereotipləşən məqamların müsbət və mənfi tərəflərinin açılmasına yönəlir. Məmməd Araz şeirində bu baxımdan yaddaşda ilişib qalan ani bir hadisənin xatırlanması, yada salınması mətnin sərhədlərini açır. Od alıb alışan ocağın milli düşüncədə ata ocağını yaşatmaq, onu qorumaq dəyərində bağlılığı istiqamətində fikirlər haçalanır, “od-ocağın tüstüsüz qalması” milli düşüncədə nəsillər arasında əlaqənin qırılması, mənəvi-əxlaqi dəyərin itməsi deməkdir.

*Babamdan qalıbdır bu ocaq bizə,
Bir ocaq sönəndə bir tifaq itir.
Bir ocaq söngüsü qeyrətimizə
Bir düşmənin nəslinin qəhqəsidir... [10, s.231]*

Məmməd Araz şeirinin yaddaş motivində daş və qaya birgəliyi də diqqət çəkir.

Daş – vətəndaş anlamı ilk olaraq poeziyamızda Məmməd Araz şeirində fəlsəfiləşir, dərin məzmun qazanır. Qaya və daş obrazları vətəndaş obrazının prototipi kimi çıxış edir. Məmməd Araz şeirində daş obrazının və mövzusunun digər şairlərlə müqayisədə daha rəngarəng və çox mənalara malik olduğunu qeyd edən akademik İsa Həbibbəyli yazır: “.....daş Məmməd Araz poeziyasında bütövlük, vətənə, torpağa bağlılıq, gərəkli olmaq, əsl vətəndaşlıq mənalarını ifadə edir” [4, s.701].

*Gülüm, bir də görüşünə yubansam,
Adımı tut, harda dağlar dumansa.
Gözünü sıx,
Hansı daşda su yansa,
O daş altda Məmməd Araz yaşayır. [10, s.287]*

Dağ, qaya ən ali loğman, müdrik qocadır. Dağa, qayaya söykənmək həm də mənəvi -əxlaqi bütövlükdür. Daş, qaya olmaq həm də keçmişə, yaddaşa dayalı olmaq kimi çözüdür. Şairin “bir vaxt insan olub bu qayalar”, “İnsanların nərəsindən doğulub bu qayalar” inamı insan-qaya, insan-daş birgəliyindən keçmiş və bu gün, tarix və zaman müstəvisində milli mən, insan obrazının əsas atributuna çevrilir.

*Nər igidlər düşmənin üstə gedən zaman
Babalar da baş qaldırıb yer altından,
Qaya kimi
dayaq olub, yumruq olub,
ox olublar,
Qayadöşlü qəhrəmanlar qayalıqda yox olublar,
Bu torpağın taleyində o da elə
bir gün idi.
İgidlərin yaşaması daş olmaqla mümkün idi. [10, s.235]*

Məmməd Araz yaradıcılığının özəlliklərindən biri də folklor yaddaşında onun forma, intonasiya, deyim tərz, fəlsəfi qatlarını bir arada birləşdirməsidir. Lakin şeir bu baxımdan folklor yaddaşından qaynaqlansa da, yeni improvizasiya, ənənəvi formanın novator formaya tabe tutulması şeirdə öz əslindən ayrılmayan yeni intonasiya çalarları yaradır. Şairin “Yoxdu özgə umacağım”, “Salamat, qal, salamat”, “Dünya sən, dünya mənim...” şeirlərində bu forma islahatlarının novator xüsusiyyətlərini görmək mümkündür.

*Bir taleyin oyununda cütlənmiş zərik,
Yüz il qoşa atılsaq da qoşa düşmərik.
Bir zərrənin işığına milyonlar şərik,
Dünya sən,
Dünya mənim,
Dünya heç kimin... [10, s.408]*

Nəticə / Conclusion

Milli mədəniyyətlərdə keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq keçmişə, yaddaşa, folklor qaydış və ədəbiyyatın milli meyarlar müstəvisində yenidən dəyərləndirilməsi linqvopoetikanın mürəkkəb problemlərindən olan intertekstuallığın yaranmasına gətirib çıxardı. Bu, bir tərəfdən, özü-

özünü yenidən dəyərləndirmə, özünütəqdim, yaddaşın yenidən oxunması və davamı idisə, digər tərəfdən mədəniyyətlər arasında orta q məqamların üzə çıxarılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. XX əsr Azərbaycan poeziyasında Məmməd Araz yaradıcılığında güclü olan bu yönüm yaddaş motivinə tarix və poetika müstəvisində nəzər yetirilməsi aspektində maraq doğurur. Şairin poeziyasını milli genoloji baxımdan bir neçə istiqamətdə araşdırarkən folklor yaddaşının daha güclü və davamlı olduğu qənaətinə gəlinir. Məmməd Araz poeziyasında aparıcı olan Araz, qaya, dağ, daş, qaya, bulaq, qələm, qılinc və s. obraz – simvolların mədəniyyətin alt qatından kollektiv və ümumbəşəri yaddaş sferasından bədii düşüncəyə keçərək poeziyanın tarixi təkamülündə şairin fərdi-intuitiv yaddaşından qaynaqlanaraq milli mədəniyyətin yaddaşı ilə sintezləşməsi maraq doğurur. Məmməd Araz şeirində folklor yaddaşına daha geniş şəkildə nəzər salınaraq şairin obrazlar aləmində, deyim və intonasiya çalarlarında, təhkiyə və kompozisiya quruluşunda yeniliyi və orijinallığı ilə seçilən məqamlara diqqət yetirilir.

Ədəbiyyat / References

1. Bayatılar. – Bakı: Azərnəşr, – 1960.
2. Барт, Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика: Пер с фр. / Сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К.Косикова. – Москва: Прогресс, – 1989.
3. Əhməd Cavad. Seçilmiş əsərləri [2 cilddə]. – Bakı: Azərnəşr, – c.1. – 1992.
4. Həbibbəyli, İ. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Əsərləri [10 cilddə]. – Bakı: Elm və təhsil, – c.2. – 2017.
5. Xəlilov, Ə. Məmməd Araz dühası. – Bakı: “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, – 2002.
6. Kürdoğlu, H. Yurduma qurbandır sözüm. – Bakı: Sabah, – 2005.
7. Qarayev, Y. Yaddaş poeziyası (ön söz). V.Yusifli. Məmməd Araz dünyası. – Bakı: Şur, – 1994.
8. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri [4 cilddə]. – Bakı: Ozan, – c.1. – 2003.
9. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri [2 cilddə]. – Bakı: Lider, – c.1. – 2004.
10. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Xalq Bank, – 2010.
11. Нора, П. Проблематика мест памяти// Франция – память. СГБ., – 1999.
12. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri [5 cilddə]. – Bakı: Yazıçı, – c.1. – 1980.
13. Rüstəm, K. Güzgü günü (filoloji esselər). – Bakı: Çarşıoğlu, – 2017.
14. Yusifli, V. Məmməd Araz dünyası. – Bakı: Şur, – 1994.
15. Zeynalova, D. Bədii ədəbiyyatda yaddaş və onun funksiyası. <https://adu.edu.az/az/adu-haqqinda/elmi-eserler/219.html>

Интертекстуальность памяти в поэзии Мамеда Араза

Гюнай Гараева

Доктор философии по филологии, доцент

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: gunaigarayeva@gmail.com

Резюме. Не случайно в современной поэзии на уровне памяти обращаются к творчеству Мамеда Араза, одного из наших художников литературного слова, связанных с национально-историческим прошлым народа, его традициями, культурно-нравственными взглядами. Во многих статьях, посвященных поэту, затрагивался вопрос связи его творчества с национальными корнями, памятью, с этого аспекта проводились исследования и выдвигались соображения.

Однако практически не проводились исследования в направлении теоретического подхода к интертекстуальности, национально-генеалогическим аспектам памяти в творчестве поэта.

Обращение к часто повторяющимся в художественном тексте именам, предметам, пространственным признакам, определенным природным объектам и проявлениям не носит условного характера. Эти вещи активны как парадигмы национальной культуры. Динамичность, которую они приобретают и воспроизводят в культурной памяти, и повторяемость показывают глубокие следы связи культурной парадигмы с традицией в конкретных образах. В творчестве поэта бросается в глаза то, что каждый из образов – Араз, скала, камень, гора, источник, меч, карандаш и т.д., переносясь из нижнего уровня культуры в художественную память, проистекая из индивидуально-интуитивной памяти поэта, синтезируется с феноменальной памятью национальной культуры.

Одним из моментов, характеризующих научную новизну работы, является привлечение к анализу образов, характеризующихся в поэзии Мамеда Араза как компонент активной памяти, с точки зрения индивидуально-субъективной, коллективной, универсальной, природной, фольклорной и классической памяти.

В статье более подробно рассматривается фольклорная память, которая является ведущей во всех аспектах творчества поэта. В ходе исследования затрагиваются интересные моменты этой памяти с точки зрения языка, стиля, интонационных оттенков, трансформации сюжетной и композиционной структуры в память и новой философско-ассоциативной импровизации фольклора.

Ключевые слова: Мамед Араз, поэзия, память, фольклор, художественный образ, символ